

Oláh Sándor

AZ „IGAZSÁG” MEGNEVEZÉSE

Pál János könyve¹ olyan történetírói teljesítmény, amelyhez nem találna egy szokványos könyvismertető. Ez a munka – gazdag és hiánypótló jelenkor-történeti tartalmán túl – a történész feladataira, történetírói gyakorlatra, valamint annak társadalmi funkcióira vonatkozó kérdésfelvetésekre is serkenti az olvasót. Hasonló kérdéseket erdélyi magyar történetírói teljesítmények kapcsán ritkán teszünk fel, talán mert elnézőnek és kíméletesnek lenni kevesebb feszültséggel jár, mint mérlegre tenni a változó színvonalú teljesítményeket. Nyitva hagyva ezt a kérdést (hasznos lenne tágabb keretek között visszatérni rá), úgy véljük, hogy Pál János munkáját rövid tartalmi ismertetésén kívül a történeti kutatási gyakorlat összefüggésében is vizsgálnunk kell.

Kutatok emlékezetemben: olvastam-e valaha jelentős hazai történeti munkáról olyan ismertetőt, recenziót vagy tanulmányt, amely tárgya bemutatását azzal kezdte volna, hogy először a mű szerzőjét mutatja be, aztán csak annak művét. Nem találok ilyen személyes élményre, pedig ezt a szempontot már a múlt század első felében felvetették a történetírás „mesterségét”, a történész szerepét és lehetőségeit értelmező, a szellemi irányokat kijelölő gondolkodó elmék. Nem gondolom szellemi provincializmusnak, ha Pál János munkáját e magas szakmai mércék elvárásainak és követelményeinek fényében is olvassuk és értelmezzük.

A történeti tényekről létrehozott források hitelességének személyi meghatározottságairól E. H. Carr angol történész kifejtette, hogy „a történelmi tények sohasem tisztán kerülnek eléink, mivel ilyen formában nem léteznek és nem is létezhetnek: ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata. Ebből következik, hogy amikor kezünkbe vesszünk egy történeti munkát, először ne a benne levő tényekkel, hanem a szerzővel, a történésszel ismerkedjünk meg.”²

-
- 1 Pál János: *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)*. Múltunk Könyvek. Csíkszereda, 2017, Pro-Print Könyvkiadó, 447. o. Pál János lelkész-történész kapta idén az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik debütdíját, amihez szerkesztőségünk ezúton is gratulál!
 - 2 Edward Hallet Carr: *Mi a történelem?* Fordította Bérczes Tibor. Budapest, 1995, Osiris Kiadó. 21.

Mi a történész feladata, amikor a múltból fennmaradt forrásokat, a valamikor megtörtént eseményekről fennmaradt nyomokat vallatja? E. H. Carr szerint „a történetírás alapkövetelménye, hogy a történész találjon utat azok gondolkodásához, akikről írni kíván.”³ Hogy feltárhassa, milyen volt ez a gondolkodás, magának is újra kell gondolnia.” – folytatja E. H. Carr gondolatmenetét Collingwood.⁴

A történésznek tehát fel kell idéznie forrásai alapján a helyzeteket, újra kell gondolnia a forrásai szerzőinek valószínű gondolatmenetét. Azonban ennek előfeltétele, hogy a források szerzőinek cselekedeteit, indítékait összefüggésükbe helyezze: „ha bármit meg akarunk ismerni, ismernünk kell a kontextusát”.⁵

Tovább fűzve gondolatait a történész és az olvasó feladatairól, E. H. Carr úgy vélte, hogy ha „a történésznek az a feladata, hogy gondolatban vizsgálja, mi járt az általa vizsgált dráma szereplőinek fejében, akkor az olvasónak az a feladata, hogy rekonstruálja, mi jár a történész fejében. Mielőtt a tényeket tanulmányoznák, ismerkedjenek meg a történésszel.”⁶ – biztat újfent E. H. Carr.

Pál Jánosról könyve fülszövegéből megtudjuk, hogy 1978-ban született Baróton. 2002-ben történelem szakos, 2005-ben lelkészi oklevelet szerzett, 2015-ben doktori fokozatot a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen egyháztörténelemből. Jelenleg a Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség lelkésze. Kutatási területe: az unitárius egyház 20. századi története. Pál János 2007-től, könyve megjelenése előtt tíz évvel kezdte közölni tanulmányait, kutatási eredményeit folyóiratokban, konferencia-kötetekben. Ha végignézzük publikációinak tematikáját, láthatjuk, hogy történeti vizsgálódásainak határozott iránya volt. Ahogy a szakszerű történetírás alapszabályát Marc Bloch *A történész mestersége* című könyvében leszögezte: „...minden történeti kutatás a kezdet kezdetétől feltételezi, hogy a vizsgálódásnak már van valamiféle iránya. Kezdetben van a szellem. Soha egyetlen tudományban sem volt termékeny a passzív megfigyelés. Ha egyáltalán lehetséges.”⁷

3 E. H. Carr: i. m., 23.

4 Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987, Gondolat, 347.

5 Collingwood: i. m., 364.

6 E. H. Carr: i. m., 22.

7 Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 51.

A szerző kezdettől tudta milyen társadalmi-politikai erőterben zajló folyamatokat, viszonyokat és változásokat akar kutatni. Erre a célirányosságra a szerző 2007–2016 közötti publikációs jegyzékéből következtethetünk (419. o.) Az természetes, hogy a kutatás menetében, mikor részletesebben tárult fel előtte az egyház és a hatalom viszonyrendszere, új kérdések is felmerültek. „Mert minden tevékeny történész tudja, amikor írás közben egy pillanatra leteszi a tollat, és eltöpreng azon, amit csinál, hogy egyfolytában arra törekszik, hogy a tényeket az értelmezéséhez, értelmezését pedig a tényekhez igazítsa. Lehetetlen bármelyiknek is elsőbbséget adni.”⁸

A történelem nem más, mint értelmezés, „szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.”⁹

„Problémákat tanulmányozz, ne korszakokat!” – figyelmeztet Collingwood.¹⁰ Pál János problémákat kutat: a hatalom és társadalom viszonyának egy meghatározott, időben és térben – 1945–1965 között a Román Népköztársaságban – lezajlott eseményfolyamát: a mindent ellenőrizni és irányítani szándékozó kommunista hatalom és a széleskörű társadalmi beágyazottsággal, társadalmi presztízzsel és belső autonómiával rendelkező unitárius egyház konfliktusos kapcsolatának két évtizedes történetét. A szerző a bevezetőben megfogalmazta célját: egy átfogó szintézis alkotása a bonyolult változási folyamatról, abban a széles és soktényezős interakciós mezőben, amely az unitárius egyház intézményei és az ezeket képviselő vezető személyek, valamint a hatalmi intézmények (többnyire erőszakszervezetek) viszonyában 1945–1965 között történt. A kutatott eseményfolyam vizsgálatát a szerző egy historiográfiai összefoglalással, az erdélyi magyar egyházak közelmúltjának feltárása során megjelent szaktörténeti munkák és kutatási eredmények áttekintésével indítja, majd egy rövid fejezetben bemutatja az egyházakat irányító és felügyelő állami intézményeket (Vallásügyi Minisztérium, Vallásügyi Államtitkárság).

„Ha bármit meg akarunk ismerni, ismernünk kell a kontextusát.”¹¹ Pál János alaposan feltárta a kutatott kérdéskör tágabb összefüggését,

8 E. H. Carr: i. m., 27.

9 E. H. Carr: i. m., 28.

10 Collingwood: i. m., 346.

11 Collingwood: i. m., 364.

az 1945 előtti egyháztörténeti fejezeteknek (*Az Unitárius Egyház szervezeti felépítése és kormányzati szervei és vezetősége 1954 és 1965 között, Az Unitárius Egyház intézményrendszere és társadalmi beágyazottsága 1945 előtt*) éppen a kontextusba helyezés a funkciója. Az egyház 1945 előtti intézményrendszerének és társadalomszervezői, oktatási tevékenységének, az intézményi kereteknek és színtereknek összefoglaló szintézise, egyszóval a kommunista hatalom színrelépése előtti állapotok és viszonyok bemutatása, a *viszonyítási alaphelyzet*, az elemzés végkövetkeztetéseiinek összegzésekor. Erre az alaphelyzetre vetíti rá a szerző a változásokat: az átalakított viszonyokat, amelyek az erőszakos hatalmi beavatkozások, kényszerek és korlátozások, a totalitárius rendszer 1945-öt követő berendezkedése következményeként az egyház szerepköreiben, működésében, intézményrendszerében és az állammal szembeni kapcsolataiban bekövetkeztek.

Ennek a bonyolult és sokszálú kapcsolattörténetnek aspektusait bontja ki könyvében a szerző, értelmezi, vallatja a forrásokat, keresi a válaszokat kérdéseire. Pl. azt, hogy a kommunista hatalom társadalom-átalakító programja miként módosította azokat a viszonyrendszereket, amelyekbe az egyház beágyazódott és a 20. század első felében sokszínű, összetett társadalmi tevékenységet folytatott? Milyen módszerekkel és tartalmakkal alakította át és korlátozta a hatalom az egyház szerepköreit és tevékenységi területeit, hogyan terjesztette ki felügyeletét és az ellenőrzést az egyházi élet minden szegmensére.

Az egyház pártállami integrálásának folyamata – ezt a folyamatot jelzi a könyv címe – párhuzamosan haladt az állam-szocialista rendszer politikai megerősödésével, az ideológia gyakorlatba ültetésének menetével, nem utolsósorban pedig a társadalom és a kiépülő hatalom közötti erőviszonyok dinamikájával.

Az egyház és a hatalom viszonyrendszerének 1945 és 1965 közötti változási folyamatában a szerző az egyház államhatalom általi integrációjának különböző tartalmú fokozatai alapján három időszakot különített el: az 1945–1948; 1948–1956; 1956–1965 közötti időhatárokkal jelölve meg a változási folyamat paramétereit. A radikális változásokat az 1948. év hozta, amikor a politikai ellenfeleivel leszámoló kommunista párt politikai hatalma megerősödött, és megindult a társadalom erőszakos eszközökkel történő átalakítása, a kizárólagosságot hirdető ideológia jegyében. Mindenekelőtt a társadalom kis autonóm szigetei-

nek – a magánvagyonra alapozott önálló egzisztenciáknak – a felszámolása ellen indult hatalmi ostrom és ebből az egyház sem maradhatott ki. A hatalom kisajátította a nyilvánosságot, az egyházi életet a templom falai közé kényszerítette. Betiltotta az egyháztársadalmi szervezeteket, a szervezett keretek között folyó társadalmi munkát, a lelkészek nem folytathattak a vallásos hitet vagy a nemzeti identitás erősítését célzó tevékenységet. A templom nyilvánosságán kívül az egyházi szereplők csak a hatalom által megrendelt legitimációs és propaganda-tevékenységekben vehettek részt.

Az egyház és a lelkész 1948 után csak passzívan, közvetett úton és korlátozott mértékben tölthette be az 1945 előtt ellátott szerepköreit – állapítja meg a szerző.

Az államosítás és a megszorító intézkedések következtében az egyház elveszítette gyakorlatilag az összes rendelkezésére álló eszközöket, másfelől pedig a túlélés érdekében el kellett fogadnia a hatalom által diktált irányítást és feltételeket. Az egyházra nehezedő hatalmi nyomás új tartalmú feladatkörök kényszerű elfogadását eredményezte: az egyházépítő munka mellett fel kellett vállalni a hatalmat részben kiszolgáló szerepet is. Az egyházi jelleget erősítő tevékenységeket korlátozta a hatalom, de például az iskolán kívülre kerülő megtúrt vallásoktatás viszonylagos szabadságnak örvendett.

Az egyház-hatalom kapcsolat végkifejletét tekintve, a kutatás és értelmezés kérdése, hogy sikerült-e az állampártnak hatalmas erőforrásaival, óriási elnyomó gépezetével és a szünet nélküli ideológiai hadjárataival az egyházat maradéktalanul az újonnan létrehozott politikai és társadalmi rendszert kiszolgáló intézménnyé lefokozni, és ha igen, akkor milyen mértékben, módszerekkel és eszközökkel? Hogyan, milyen stratégiákkal válaszolt az egyházvezetés a hatalom korlátozó, tiltó megfélemlítő lépéseire?

Ugyanakkor az összehasonlító szempont is jelen van a könyvben: a szerző kitekint a hatalom más felekezetekkel szembeni politikájára is, a görögkeleti, görögkatolikus, római katolikus és református egyházak esetében.

Pál János a jelenre – egy sajátos társadalmi közeg múltra vonatkozó gondolkodásmódjára – reflektálva is megfogalmazza kérdéseit. Mitől függ, hogy milyen kérdéseket tehet fel a történész a múltrol a jelennek? A történész önálló individuum, egyedi emberi lény, ugyanakkor a

történelem és a társadalom terméke. „Akárcsak a többi emberi individuum, ő is társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szócsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel.”¹² „A társadalom jellegében bekövetkező változásokat semmi sem jelzi pontosabban, mint az, hogy az adott társadalom milyen történelmet képes, illetve képtelen írni... A történészek gondolkodását, ahogy a többi emberét is, a hely és az idő tényezői alakítják.”¹³

Pál Jánosnak a jelen múlthoz való viszonyára vonatkozó kérdése: hiteles-e az egyházi közbeszédben elterjedt szemlélet, amely egyfelől az egyházat a rendszer áldozataként, másfelől pedig cselekvő vagy passzív „ellenállóként”, de a keresztény és nemzeti értékek védelmezőjeként mutatja be? A szerző elemzései összegzéseként kifejti, hogy az egyház mozgásterét szoros korlátok közé szorító kommunista hatalom erőszak-szervezeteivel, elnyomó, és tiltó intézkedéseivel mennyire korlátozta, hogyan szüntette meg az egyház által addig gyakorolt társadalmi szerepköröket, milyen mértékben változtatta meg az egyház társadalmi befolyását hívei körében. A radikális változások kiemelésére a módszertani eljárás a fentebb jelzett: az egyház 1945 előtti és a kommunista hatalomátvétel utáni intézményrendszerének és szerepköreinek, társadalmi beágyazottságának az összehasonlítása, illetve párhuzamba állítása.

A kutatás fő kérdése nem az, hogy miért történt, ami történt, hanem az, hogy miképpen, *hogyan történhetett meg?* Erre a „hogyanra” a kötetben árnyalt, sok szempontú, sokféle indítékból megvalósult válaszokkal ismertet meg a szerző, az egyház elleni támadások és korlátozások mellett tragikus egyéni sorsokkal, behódolások, megfélemlítések, megtérdeltetések feszült hétköznapjaival. Pál János munkája e drámai történeti folyamat – hogyan valósult meg a kizárólagosság uralma a pártállami diktatúrában az unitárius egyház esetében – hiteles, alaposan dokumentált ábrázolása.

Végezetül – a teljesség igénye nélkül – idézzünk a szerző következtetéseiből:

– az államszocializmus első két évtizedében az egyház elveszítette a vallási és nemzeti identitást ápoló intézményeinek többségét, de

12 E. H. Carr: i. m., 33.

13 E. H. Carr: i. m., 40.

mindezek ellenére a hívei közösségére gyakorolt befolyása mégsem csökkent;

- az egyház, ha formálisan is, de az államszocializmus átnevelő propagandagépezetének eszközévé vált, egy olyan irányított intézménnyé, amelyben – különösen az 1956-os letartóztatásokat követően – jóformán ismeretlenné vált a spontán, szabad cselekvés fogalma;

- a rendszer iránt ellenszenvet táplálók tábora az egyházhoz közel-állók csoportját gyarapította – az istentiszteletek látogatása az „ellenzékiségnek” egyfajta szimbolikus megnyilvánulási formája is lehetett;

- magyar intézményként a magyar érdekek, értékek és az anyanyelv védőbástyájaként lehetett az egyházra tekinteni, a vele való kapcsolattartás a nemzeti identitás, hovatartozás burkolt kifejezésére teremtett lehetőséget;

- az intézményrendszer szétverésével a társadalmi tevékenység minimális szintre csökkentésével, az informátorok általi behálózással sikerült megroppantani és betagozni az egyházat az állami szocialista rendszerbe;

- az egyház az államszocializmushoz való viszonyulásában a konfrontáció helyett a tárgyaláson, kiegyezésen nyugvó „békés együttélés” alternatíváját kereste;

- az egyház hatalomhoz való viszonyulását döntően befolyásolta történelmi múltjának tapasztalata;

- a teljes elszigeteltség és „eszköztelenség” állapotában az egyház tehát lényegében elkerülhetetlenül az államszocializmussal való kompromisszumkötés kényszerpályájára sodródott.

Jelen keretek között eltekintünk a szerző következtetéseit megalapozó történeti tények felsorolásától, ezeket az érdeklődő olvasó maradéktalanul megtalálja a kötet oldalain.

Pál János munkájában mindvégig – ahogy szaktörténeti munkától elvárható – következetesen tárgyilagos elemző marad. Pedig unitárius lelkésként műltszemléletében akár a pozitív elfogultságok ingoványába is betévedhetett volna. De munkája következtetésekkel dolgozó történeti munka és nem emlékezeti alkotás. „Hogy mi az emlékezet és vajon egyfajta tudás-e vagy sem, ezzel a kérdéssel nem kell foglalkoznunk a történetírásról szólva, mivel annyi legalábbis világos... hogy az emlékezet nem történelem, mert a történetírás a szervezett tudás, avagy következtetésekkel dolgozó megismerés egy bizonyos fajtája, az

emlékezet viszont egyáltalán nem szervezett és nem következtetésekkel dolgozik.”¹⁴ Szóba se kellene hoznunk a múlt félreértelmezésének esetleges veszélyét, ha a közgondolkodásban nem érzékelnénk a szelektíven pozitív múlt-kép iránti elvárást.

A szerző a kutatott probléma feltárásában mindvégig történetileg gondolkodik: „Amikor az ember történetileg gondolkodik, a múlt bizonyos dokumentumai vagy emlékei előtt áll. Az a dolga, hogy feltárja, milyen volt a múlt, amely ilyen emlékeket hagyott hátra. Ha például az emlékek írott szavak, fel kell tárnia, hogyan értette az, aki leírta. Ez annyit jelent, hogy fel kell tárnia azt a gondolkodást... amelyet kifejezett velük.”¹⁵

Ennek a tudatos gondolkodásnak eredménye a higgadt szembenézés a két évtizedes, intézményi és személyes sorsokat drámaian, tragikusan átalakító történeti folyamattal. A szerző önként vállalt feladatának társadalmi haszna, a reális történeti tudat alakításában és a hiteles identitástartalmak gazdagításában lehet. Ugyanakkor a múlthoz fűződő viszonyunkban lehet(ne) más, kívánatos hozadéka is. A diktatúrában bekövetkezett mélyreható, erőszakon alapuló traumatizálás feloldásának lehetőségéről és fontosságáról Ö. Kovács József kifejti: „A múlttal való tudatos szembenézés nemcsak elkerülhetetlen feladat, de bizonyos szempontból gyógyító hatású is lehet, hiszen a brutalitások és félelmek emlékképének közelívé tétele sajátos módon el is távolít, valamilyen módon fel- és átdolgozhatóvá teheti a traumákat... Ehhez azonban az »igazság« megnevezése kell, ami bármilyen megbocsátás és megbékélés alapja lehet.”¹⁶ Mindez azonban már nem a szerzón, hanem a munkáját megismerő társadalmi közeg mentalitásán múlik. Az „igazság megnevezése” megtörtént.

A most negyven éves Pál János munkája szilárd alapzat, amelyre további szellemi építmények helyezhetők.

14 Collingwood: i. m., 316.

15 Collingwood: i. m., 347.

16 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, 2012, Korall, 21.